

PAWEŁ STAROSTA–IMRE KOVÁCH–KRZYSZTOF
GORLACH (EDS.): RURAL SOCIETIES
UNDER COMMUNISM AND BEYOND.
HUNGARIAN AND POLISH PERSPECTIVES

(Łódź: Łódź University Press, 1999)

Lengyelország – Magyarországhoz hasonlóan – Európa Nyugat–Kelet közötti fejlődési jellegzetességeinek hordozója. A Szücs Jenő ismert tanulmányában elemzett köztes régió, amely a magántulajdonnak és autonómiáknak teret adó, megújulásra kész *nyugati* és a despotikus hatalmi viszonyok túlsúlyán nyugvó, mozdulatlanságba dermedt *keleti* társadalomfejlődés sajátosságainak keveredésével jellemezhető. Norman Davies Lengyelország történetét újraértelmező munkájának címe – *Isten játszótere* – azt sejteti, hogy Európának ebben a szögletében minden lehetséges, a társadalomfejlődés útját a keleties és a nyugatias elemek sajátos kombinációi különböztetik meg a tiszta típusoktól.

Egy lengyel–magyar összehasonlító elemzésnek ma az ad különös aktualitást, hogy a rendszerváltás újabb *történeti helyzetváltozást* indított el: a szocializmus kudarcával és a Szovjetunió fölbomlásával megszűnt az az erő, amely a második világháború után a Kelet világához kapcsolt bennünket, s a többpárti demokrácia megteremtése és az Európai Unióhoz való csatlakozás esélye lehetőséget adott arra, hogy ismét a Nyugat felé közeledjünk. Ezt a különleges átmeneti állapotot természetesen sokféle nézőpontból le lehet írni. A tanulmánykötet, amit most figyelmükbe ajánlok, egyet emel ki ebből a gazdag változatosságból: a falusi társadalom átalakulását.

Ha útítársak vagyunk is, *más örökséget* viszünk magunkkal, és *más feladatok* állnak előttünk. Ha csupán a közelmúlt örökségére gondolunk, a lengyelek és magyarok kétségtelenül nagyobb szabadságot élveztek, mint a szocialista tábor többi lakója, a kollektivizálás azonban – bár sem itt, sem ott nem volt teljes – más-más eredménnyel járt. Míg a szocialista mezőgazdaság „magyar modellje” a nagyüzemi gazdálkodás és a kistermelés együttműködésére épült, Lengyelországban mindvégig megőrizték vezető szerepüket a paraszti gazdaságok. Így érthető, hogy a rendszerváltás a mi falvainkban mindenekelőtt a föld magántulajdonának visszaállítását, a lengyel vidéken pedig sokkal inkább az igazi gazdamentális főtámasztását jelentette.

Kelet és Nyugat között, a szocializmus rendszerében és azon túl – az agrárátalakulás útjának hasonlóságai és különbségei hosszú ideje foglalkoztatják már Kovách Imrét, Krzysztof Górlachot (Krakkó) és Paweł Starostát (Łódź), akiket több közös kutatási program sikere fűz össze. Együtt határozták el, s ötéves előkészület után együtt is valósították meg e lengyel–magyar tanulmánykötet kiadását, amelyet nemcsak a két ország faluszociológusai érezhetnek magukénak. Munkájuknak sajnos szomorú aktualitása is van: sem Andorka Rudolf, sem Waław Piotrowski (Łódź) nem érthette meg megjelenését, a tanulmánygyűjteményt így a két professzor emlékének is ajánlják. Méltó tiszteletadás.

A szerkesztők *tematikai és módszertani szempontból* egyaránt különlegeset alkottak: mozaikokból építkeznek, munkájuk mégsem kelt hiányérzetet az emberben. A tizenegy tanulmánypárt – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – úgy állították össze, hogy mindig a magyar kollégák írása nyissa a sort. A kettős tanulmányfüzér három, egyenként hat darabból álló tematikus egységet alkot, melyeket a szerkesztők visszatekintő bevezetése és előre pillantó zárszava foglal keretbe. (Még arra is odafigyeltek, hogy a két lengyel tanulmányra két magyar feleljen, Kovách Imre ezért szerepel két írással.) Az összehasonlítás lehetősége többszörös: egy adott témát kiemelve a lengyel és a magyar viszonyokat, a két országot különválasztva pedig az 1990 előtti és utáni helyzetképet vethetjük egybe.

Bár a kötetbe gyűjtött *huszonkét tanulmány* mindegyike fölkerésre készült, szerzőik szabadon kifejtették nézeteiket a szerkesztők által javasolt témákról. Az olvasónak föl is tűnik, hogy honfitársaink általában az esettanulmányokat és a konkrét adatokra épülő elemzéseket részesítik előnyben, a lengyelekre pedig inkább a teoretikus megközelítés jellemző. Akár településtípusok közötti, akár regionális különbségekről van szó, a szociológiai jelenségek értelmezésében nálunk érezhetően nagyobb hangsúlyt kapnak a területi szempontok. Tudományágunkat ugyanakkor sajátos paradoxon jellemzi: míg a külföldi kollégák között a varsóiak mellett a legkülönbözőbb vidéki műhelyek (Krakkó, Lublin, Łódź, Toruń) képviselőit is megtaláljuk, magyar részről szinte mindenki budapesti.

A kiindulópont: a *történeti örökség számbavétele*. Erre a feladatra magyar részről Kovách Imre vállalkozik. Kulcsfontosságú bevezető tanulmányában a vidéki Magyarország huszadik századi elmaradottságának okait tárja föl, és a megoldásukra hivatott modernizációs törekvések eredményeit értékeli. Noha a földosztás és a két hullámban végrehajtott kollektivizálás ellentétes irányú állami beavatkozás volt, a falusi társadalom lényegi problémáit egyik sem oldotta meg, mert mindkettőt politikai szempontok motiválták. Maria Halamska (Varsó) írásából kiderül, hogy a lengyel parasztságnak egészen másfajta nehézségekkel kellett szembenéznie a rendszerváltás küszöbén: ha birtokaik megmaradtak is, gondolkodásmódjukat teljesen átformálta a „szocialista tapasztalat”, márpedig a piacgazdaság viszonyai közepette csak vállalkozói attitűddel lehet boldogulni.

A kötet első nagy gondolati egysége a *földdel és a mezőgazdasági termelés üzemformáival* foglalkozik. Mivel a tsz-ek, az állami gazdaságok és a paraszti birtokok egészen más szerepet játszottak Magyarországon és Lengyelország szocialista mezőgazdaságában, s így másként érintette őket a rendszerváltás is, az ideillő tanulmányokat nem tematikus párukkal összehasonlítva, hanem országokként csoportosítva mutatom be.

Földosztás, kollektivizálás és agrárprivatizáció a számok tükrében – így foglalhatnám össze röviden Oros Iván tömör elemzésének lényegét. Harcsa István ellenben egyetlen kiválasztott üzemformára és három év történéseire koncentrál: azt vizsgálja, hogy milyen változásokon mentek át 1992–1995 között az újonnan létrejött magángazdaságok. Falvaink sorsa szempontjából különös jelentősége van annak, hogy mi történt a tsz-ekkel és az állami gazdaságokkal a privatizáció sodrában. Kovács Katalin és Bihari Zsuzsanna széles adatbázisra épülő tanulmányából átfogó képet kapunk erről a folyamatról; a szerzők ugyanis nemcsak a törvényi szabályozás

és a piaci mechanizmusok hatását értékelik, hanem – empirikus kutatásaik tapasztalatai nyomán – a spontán fejlődés lehetséges irányait is vázolják.

A lengyeleknél természetesen a paraszti gazdaságok állnak a figyelem középpontjában. Míg *Andrzej Pilichowski* (Lódź) – a földpiac jellegzetességeit elemezve – az agrárátalakulás statisztikai mutatókkal mérhető oldalát igyekszik megragadni, *Krzysztof Gorlach* (Krakkó) magára az emberre figyel. Megismertet bennünket azokkal a módszerekkel, amelyeket a szocialista állam alkalmazott a magángazdaságok megtörésére, és azokkal a stratégiákkal, amelyekhez ezek a családok védekezésképpen folyamodtak, ám amelyek a rendszerváltás után érvényüket veszítették. Az 1990 előtti és utáni helyzet különbségét a szerző által megalkotott fogalom pár fejezi ki a legpontosabban: „repressive tolerance” – „oppressive freedom”. A körképet *Elzbieta Psyk-Piotrowska* (Lódź) tanulmánya zárja, amely a szocialista szektor privatizációjának lengyelországi tapasztalatait összegzi.

A nők, a fiatalok és a családok helyzete falun – szívem szerint ezt a címet adnám a második tematikus blokknak, amelyben olyan társadalmi csoportok képviselői lépnek elénk, akiket valamilyen szempontból hátrányosan érintett a nagy átalakulás. Az első magyar–lengyel tanulmánypárnak a vidéken élő családok a főszereplői, a két szerző azonban más-más nézőpontból közelíti meg problémáikat: *Tóth Olga* a városi és a falusi családi szerepek különbségére helyezi a hangsúlyt, *Lucjan Kocik* (Krakkó) pedig – Krzysztof Gorlach gondolatait továbbfűzve – arra keres magyarázatot, hogy a szocializmus viszonyai közepette kialakított megélhetési stratégiák miért nem válnak be a piacgazdaságra történő átmenet idején.

Hol a nők helye az átalakuló falusi társadalomban? – teszi föl a kérdést *Asztalos Morell Ildikó* (Uppsala) és *Ewa Malinowska* (Lódź). Ha kutatási módszereik eltérnek is, főbb megállapításaik összecsengenek: akár Magyarországról, akár Lengyelországról van szó, a vidéken élő nők városi sorstársaiknál és a falusi férfiaknál egyaránt védtelenebbekké váltak a formálódó piacgazdaság viszonyai közepette, a család és az otthoni gazdaság azonban bizonyos értelemben menedéket jelent számukra.

Csíte András a 15–29 éves falusi fiatalok társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét és családi háttérét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy ők a rendszerváltás igazi vesztesei; s mivel a születési hely sok tekintetben az ember egész későbbi életútját meghatározza, úgy érzi, hogy a maguk erejéből kevés esélyük van a változtatásra. Lengyel kolléganője, *Krystyna Szafraniec* (Toruń) saját tapasztalatai alapján nem ennyire borúlátó: ő bízik abban, hogy a magántermelők ifjú nemzedéke az átalakulás támasza lesz.

Demokratizálódás, társadalmi egyenlőtlenségek, új értékrend – a harmadik részben azok a tanulmányok kaptak helyet, amelyek a rendszerváltás pozitív és negatív hatásait mérlegelik a vidéken élők szemszögéből.

Böhm Antal a helyi önkormányzatok működését és a falusi életkörülmények alakulását határmenti – méghozzá hármashatár menti – helyzetben vizsgálja. Annak az 1993-as nemzetközi kutatásnak néhány következtetését összegzi, amely Magyarország, Szlovénia, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna és Románia összesen 144 kiválasztott települését érintette. *Maria Wieruszewskát* (Varsó) egészen más szempontból foglalkoztatja a helyi társadalom átalakulása; itt és most azt próbálja meghatározni, hogy a formálódó demokrácia milyen kihívást jelent a hagyományos paraszti közösségek számára.

Andorka Rudolf posztumusz tanulmánya a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli leképezésével a megnyíló lehetőségek árnyoldalára irányítja a figyelmet. Sajnos a földrajzi szempontú vizsgálatok eredményei is azt igazolják, hogy e tekintetben a rendszerváltás óta nemhogy csökkentek volna, hanem még inkább növekedtek a regionális különbségek a főváros és a vidék, valamint a Nyugat-Dunántúl és a Tiszántúl keleti része között. Az átalakulás válsága a lengyel falvakban szintén érzékelhető. *Andrzej Kaleta* (Toruń) ebben a helyzetben ahhoz tér vissza, ami valaha erőforrást jelentett: programadó írásával ember és környezet megbomlott egyensúlyának helyreállítására buzdít.

A kötet két zárótanulmányának mondandóját így summázhatnám: paraszti értékrend a változó időben. *Táll Éva* írása, amely a falusi ember mentalitásának régi és új elemeit hasonlítja össze, sajátos helyzetképet ad a kilencvenes évek első felének magyar valóságáról. *József Styk* (Lublin) viszont egy folyamatot ábrázol: a lengyel falu idealizált képét szem előtt tartva, azt mutatja be, hogy a tizenkilencedik század végén még meglehetősen zárt világot alkotó paraszti közösségek száz év alatt hogyan váltak mind nyitottabbá.

Befejezés: a rendszerváltás nyújtotta perspektívák. A szerkesztői zárszó alkalmat ad *Kovács Imrének* arra, hogy az agrárprivatizáció értékelésével folytassa a bevezetőben megkezdett gondolatsort. Következtetése: az újabb állami beavatkozás, amely egyetlen emberöltő alatt immár harmadszor változtatta meg a földtulajdonviszonyokat, ugyanúgy érintetlenül hagyta a paraszti lét komplexitását, mint a korábbi modernizációs kísérletek. *Paweł Starosta* (Łódź) viszont úgy látja, hogy a vidék jövője szempontjából a globalizáció jelenti a legnagyobb kihívást. A lengyel magángazdaságok túléltek ugyan a szocializmus viharait, ám oly sokféle mezőgazdasági terméket állítanak elő, s oly alacsony technikai színvonalon, hogy megfelelő támogatás nélkül nemigen tudnak majd versenyezni nyugat-európai és észak-amerikai vetélytársaikkal.

A tanulmánykötet egészét tekintve megállapítható, hogy az *pillanatfelvétel* egy átmeneti korszakról, ahol minden formálódik, s ahonnan előre is lehet tekinteni meg visszafelé is. A könyvbe gyűjtött írások nekünk természetesen itt és most fontosak, de néhány év múlva biztos *viszonyítási alapot* nyújtanak majd újabb összehasonlító vizsgálatok számára. Hiszen a szerkesztők azzal a szándékkal bocsátották útjára művüket, hogy az angol nyelv közvetítésével eljusson mindazokhoz a társadalomkutatókhoz, akiket foglalkoztat a lengyel és a magyar agrárátalakulás útja – Kelet és Nyugat között, a szocializmus rendszerében és azon túl.